

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXIV (2026).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/GHVP3749

В памет на акад. Димитър Ангелов!

ЖИТИЕПИСНОТО СЪЧИНЕНИЕ НА СРЪБСКИЯ АРХИЕПИСКОП ДАНИЛО II КАТО ИЗТОЧНИК ЗА ФЕОДАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ВЪВ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Николай ОВЧАРОВ*

THE BIOGRAPHICAL WORK OF SERBIAN ARCHBISHOP DANILO II AS A SOURCE ON THE FEUDAL RELATIONS IN THE SECOND BULGARIAN EMPIRE

Nikolay OVCHAROV

Abstract: *The article is dedicated to the 30th anniversary of the passing of the great Bulgarian Byzantinist, Academician Dimitar Angelov, to be commemorated in 2026. He paid special attention to a paragraph from the historical work of Serbian Archbishop Danilo II in the 14th c. which contains important information about the Bulgarian aristocracy after the Battle of Velbazhd (Kyustendil) on 28 July 1330. There, the Bulgarian army, led by Michael III Shishman, was defeated by the Serbian troops of King Stefan Dečanski, and the tsar was killed. This information further supports the evidence that feudal relations rapidly gained ground in Bulgaria during the 14th c. It shows the great power of the major boyars in the different regions of the realm, which was probably granted by the monarch through the appanage system. Light is also shed on the emerging lineage hierarchy, similar to that in the West. It is very important that true vassalage relations were established at that time, these being a key feature of classic feudalism.*

Danilo's account helps reconstruct the events of the dramatic two years following the Battle of Velbazhd. After the death of Tsar Michael III Shishman, the Bulgarian Empire was gripped by unrest. Some of the boyars made a deal with the victors in order to keep their estates. Others, however, kept fighting against the Serbs and overthrew their protégé Ivan Stefan. In the autumn of 1331, Tsar Ivan Alexander ascended the throne, defeated the Byzantines, and thereby Bulgaria saw the dawn of a new "Golden Age."

Keywords: *Second Bulgarian Empire, Kingdom of Serbia, boyars, vassalage, aristocracy, Velbazhd, Michael III Shishman, Belaur, appanage.*

Работейки по третата част на изследването си върху Второто българско царство, попаднах на един цитат в третия том на академичната „История на България“, касаещ отношенията между царя и боярите през XIV в. Става дума за разработката на акад. Димитър Ангелов, където разглежда стопанството от XIV в. Тогава си припомних, че през 2026 г. се навършват 30 години от кончината на големия учен, който и днес остава международно най-признатият

* **Николай Овчаров** – доктор на историческите науки, професор, хоноруван преподавател по „Културен туризъм“ в Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов; България; @aia_ira@abv.bg

български византинист. Независимо от неговите марксистки схващания, станали повод някои сменили бързо политически позиции днешни историци да се опитват да го критикуват, аз имам и специално отношение към този добър човек, защото първите десетина години от моята научна кариера преминаха в Археологическия институт към БАН под негово ръководство. Ето защо си позволявам да посветя тази статия на видния византинист Димитър Ангелов.

* * *

Въпросният пасаж е в главата, в която Д. Ангелов разглежда въпроса за едрата светска собственост през XIII–XIV в. и правилно заключава, че липсват достатъчно писмени данни. Ученият обаче се досеща за епизод в историческото съчинение на архиепископ Данило II за живота на сръбските средновековни крале и архиереи. Става дума за ситуацията след злощастната за България битка при Велбъжд на 28 юли 1330 г., когато крал Стефан Урош III Дечански разгромява армията на Михаил III Шишман, а самият цар загива в боя. Победителят въдворява на трона в Търновград Иван-Стефан, син на царя от сръбкия Анна-Неда, което предизвиква брожения, завършили с възцаряването на Иван Александър през есента на 1331 г.

Епизодът е известен отдавна и често е анализиран. Понеже в него има данни, които са нелицеприятни за нас като българи, обикновено обаче е само скициран без подробности. В същия том на академичната „История на България“ Васил Гюзелев описва накратко ситуацията от 2 август 1330 г., когато сръбският крал навлиза в България, където е посрещнат от братя на убития цар Белаур и най-високи български боляри. После се провеждат мирни преговори и накрая Стефан Урош III Дечански се отказва от настъплението, защото „пред голямата заплаха болярите се обединили за общи действия“ [**История на България**. 1982, с. 333].

Изводите в най-новите изследвания не са много по-различни и отново се пише за едва ли не равноправни мирни преговори. Все пак П. Николов-Зиков отбелязва направеното от българските първенци предложение да предадат в ръцете на Стефан Дечански цялата страна, с която той да разполага, както намери за добре, след като Сръбското кралство и Българското царство се слеят в една държава. Срещу това те искат „да им гарантира владелческите права върху „*всички страни и градове*“, които владеели преди това“ [**Николов-Зиков, П.** 2021, с. 125–133].

И тези заключения са твърде меки за националното предателство, което извършват някои български аристократи след битката при Велбъжд. Затова по-долу ще си позволя да предам целия откъс по първото издание на Джура Даничич от 1866 г. и по превода на Лазар Миркович от 1935 г. с някои мои уточнения [**Даничић, Ђ.**, ур. 1866, с. 190–196; **Мирковић, Л. пр.**, 1935, с. 142–145]. Това е важно не само за да се знае в днешните бурни времена докъде може да стигне моралното падение, но и защото в този откъс се изясняват важни детайли, хвърлящи светлина върху проникването на феодални отношения у нас през XIV в.

Преди да стигна до този епизод, ще се върна към описанието на периода малко преди решителната битка, защото в текста е показана добре структурата на феодалните армии в Сърбия и България. Стефан Урош III Дечански свиква под знамената си „*всички войници от сръбската земя на неговото отечество*“ и тръгва към България с „*голямо множество от избрани войници*“¹. Те са под командването на „*всички власти на сръбската земя*“ и са разделени на отделни чети (полкове) по местоживеене. В хода на описаното от архиепископ Данило сражение се разбира, че българите са организирани по подобен начин и ядрото на армията им също са „*войниците*“. Те са командвани от „*велможите*“ – високите боляри, мнозина от които са пленени в сражението.

Ще припомня за откритите в края на XX в. писма на Иван Шишман в ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките, както и за някои други исторически извори от епохата. Те разкриват, че „*войниците*“ не са обикновени бойци, а по-нископоставени аристократи, задължени с военна служба на властелите в Сърбия и болярите в България. През XIV в. тези и още някои други степени вече формират рода аристократична йерархия, изградена

¹ Отбелязани са като *вои* и *воиници* – б.а. Н.О.

основно върху изпълнението на военни задължения [Овчаров, Н. 2024, с. 285–320; Овчаров, Н. 2025, с. 58–62].

Хронологически интересувашата ни част от разказа започва веднага след описанието на разгрома на българската армия и смъртта на цар Михаил III Шишман, а стига до началото на август, когато се случва въпросният епизод. Нека видим оригиналния текст на този летопис:

„И всички велможи на цар [Михаил Шишман], които бяха пленени във войната, бяха доведени пред лицето на господин краля, влачейки железни окови на краката си. Много от тях не вярваха, че техният цар е бил убит, а мислеха, че е избегнал смъртта в онази голяма битка и затова господин кралят заповяда да изнесат мъртвото тяло на този цар. И те, виждайки истината, плакаха горчиво, казвайки: „О, наши любими и сладки господарю, силни царю, така загина и сега лежиш, без никаква нужда от славата на твоето царство? Къде е днес твоят златен трон? Къде е славата на твоето богатство? Къде са твоите скъпоценни бисери, и скъпоценни камъни, и различни златни одежди? Къде са твоите мисли? Стани и виж нашата голява мъка и скръб, която ни сполетя днес. Ето, лишени от славата си, и в голямо унижение, ние стоим водени от [вражеската] сила натам, където не искаме да ходим“.

И така, те започнаха да отправят молба към превисокия крал, казвайки: „Достопочтени и христолюбиви и богопоставени кралю, ето, всички виждаме Божията благодат, която се случва днес с теб, и нашия господар и пазител, който падна под твоята ръка, както се вижда. Но нека помни твое превисоко Кралство, колко силен и могъщ бе този наш господар, царствал над много народи, и колко много слава имаше довчера, а днес е унищожен и вкочанен, превърнат в прах, приел такава смърт далеч от своята държава. Но нека твое превисоко Кралство се смили над нас и заповяда с преславното си слово тялото на този наш господар, който вчера ти беше войнствен враг, а сега е като твой недостоен слуга, да бъде погребано.“ И господин кралят, като чу молбата им и като проведе съвет с всичките си силни [мъже]², заповяда тялото на този цар да бъде с почести пренесено и положено в църквата на Светия Великомъченик Георги, на място, наречено Нагоричино.³ И там лежи то и до днес за хвала Божия, за прослава и чест на този превисок крал и заради неговото отечество, където е положено тялото на този български цар Михаил.

И тъй, господин кралят, като се вдигна с войските си от мястото на битката и тръгна на изток към държавата на Българската земя, изпрати свои пратеници напред при сестра си, благочестивата царица Анна, съпруга на този цар, когото той победи, и при децата ѝ, казвайки така: „Нека ти бъде известно, възлюбена сестро на моето Кралство, че господарят и твой съпруг, и мой брат, цар Михаил, като повдигна такава война против моето отечество и желаеше да ме свали от престола, и който ти е сторил толкова много зло и безброй беди и те е осъдил на заточение, и те е лишил от царска чест и твоя престол, и този същият бе низвергнат от силата Господня, и умря от моята ръка, както си чула (...)“.

„(...) И онези силни хора на този цар, които бяха пленени в онази ожесточена битка, т.е. великите велможи, бяха водени в железни вериги от превисокия крал, за да предадат градовете си и цялата държава в ръцете на господин краля (...) И вървейки с войниците си, той стигна до място, наречено Мраката“⁴.

Следва текст, където кралят научава, че съюзникът на Михаил III Шишман, византийският император Андроник III Палеолог, се е оттегля, след като научава за смъртта на българския цар, и така войната приключва. Ето защо:

„(...) [Крал Стефан Дечански] се вдигна с войниците си и влезе в пределите на Българската земя, на място, наречено Извора. И оттам искаше да наложи със сила скиптъра си и

² Тук и нататък в откъса е използван пряк превод на гръцкия термин *dynatoi* – ‘могъщи, силни’, с който у Йоан Кантакузин и други автори се определят най-високите аристократи във Византия – б.а. Н.О.

³ Дн. с. Старо Нагоричино, Република Северна Македония.

⁴ Историко-географска област в Средна Западна България в Радомирското поле, обхващаща днешните общини Радомир, Ковачевци и Земен, без няколко села. – б.а. Н.О.

да получи тази земя. И на следващия ден, след като войниците му се приготвиха, в този час пристигнаха пратеници от брата на този цар Михаил, наречен Белаур, и от всички най-могъщи мъже⁵ от онази земя, които бяха с велика чест и славни имена, и бяха почитани от този български цар според достойнството си, имайки свършена⁶ власт над всички области и градове на онази земя вместо царската глава⁷, бидейки в това като истински братя.

И като чуха за падението на своя господар, тъй като имаше тревога и голяма скръб в онази земя, те се вдигнаха да воюват сами помежду си и грабеха богатството един на друг, и не само си причиняваха това между себе си, но ограбиха богатството и имуществото на самия цар, според думите на псалмопевеца: „И врагове на човека са домашните му“ (Михей 7: 6; Мат. 10: 30) Това е велико и дивно чудо за всички, които слушат: стадото, от което тези нечестивци получаваха храна, но те станаха като чужди зверове и без милост, не щадейки, го ограбиха. Божественият Павел го възвести, говорейки: „Защото, каза той, ще влязат между вас вълци и свирепи разбойници, които няма да желят стадото“ (Деяния, 20, 29).

Поданиците на този цар, бидейки като неговите братя, и деца, и любими другари, и виждайки падението му, не споменаха неговата милост и любов, а се отнасяха с него като чужденци, радвайки се на погибелта му. Наистина, отмъщението на нашия Господ Христос падна върху този цар [Михаил Шишман] поради неговото безчестие и злоба, които по-рано посочихме в това писание. А тези, като чуха за пристигането на господин краля в държавата на Българското царство, и се видяха в голяма скръб и печал, си казаха: „Ето, дойде време да бъдем лишени от славата и състоянието си, които имахме, и да бъдем насилствено преместени на друго място“.

И тъй, като стигнаха до превисокия крал, те му говореха: „Превисоки и благочестиви, от Бога помазан крепки и самодържавни кралю, ние, твоите слуги, чухме за силата, дадена ти от Господа, и за помощта на твоя Владика Христос, който много помага на Христоробивото име на твое Кралство, и как онзи господин, нашият цар, и неговите войски, които дойдоха за твоето наследство и държава, всички те, чрез силата Христова и силата на твое Кралство, паднаха под твоите нозе, стъпкани и убити по такъв начин, както видяха очите на някои от нас, които се оказахме в онази велика и страшна битка на твое Кралство. И ето, чуваме как твое превисоко Кралство, и твое преславно име, [ни] хули с ярост и омраза, искайки да ни накаже нас, твоите слуги. Но ние се прекланяме и се молим на твоето превисоко Кралство, да отвърнеш от нас своя гняв и ярост. Ето Българското царство и цялата му държава, и градовете, и имуществото, и цялата им слава и богатство, днес са в твоите ръце, и на когото пожелаеш можееш да ги дадеш, защото са ти дадени от ръката Господня. И ние, твоите слуги, хвалим превисокия господин наши и могъщ крал, и те величаем, и ти се поклоняме, най-прославения от Бога. Но не оставяй нас, твоите слуги, да скърбим в душата си и да се тревожим в сърцето си. Защото отсега нататък Сръбското кралство и Българското царство ще бъдат обединени и ще има мир. Подписваме това и сме на заповед на твоето Кралство“.

Когато превисокият крал чу тези думи и видя, че цялата му воля и желания са изпълнени с Божия помощ и цялата държава на това царство и силните [мъже] на тази земя са се предали в ръцете му, и след като прие молбата им, и желаейки да покаже сила и помощ на сестра си, царица Анна, и да направи сина ѝ български цар на мястото на баща му, той прати при нея [хора] да ѝ кажат: „Застани сега със слава със сина си на царския престол, където вече си се възнесла, в царския град славен Търнов. Защото с Божията помощ, всичко това е в моите ръце“.

И той изпрати някои от велможите си с част от войската, за да ѝ помогнат, като написа следното до силните [мъже] на това царство: „Ето, прочее, чухте всичко, което ни

⁵ Тук – „велемощни“; в различни преписи се използват също думите „великомощни“ и „велможи“. – б.а. Н.О.

⁶ В смисъл на „пълна“. – б.а. Н.О.

⁷ В смисъл „вместо царя“. – б.а. Н.О.

се случи от силата Господня, която ни помага, и как ние искаме да дойдем в държавата на вашата земя с многото сили на Кралство ми. Но след като чух думите ви, приех молбата ви и няма да ви правя никакво зло. Но нека ви бъде известно, че ви давам за цар моя любим син на сестра ми, той да е ваш господар и цар, както беше баща му, цар Михаил, нека бъде неговият син ваш господар и цар: да бъде Стефан цар, и да го слушате, както мен. И в каквото име и ранг да бъде назначен някой от вас, нека остане в него. И бъдете здрави“.

И тъй, господин кралят, като се вдигна с войниците си от пределите на Българската земя, и като премина от изток на запад, воден от духовна сила с най-обичания си син⁸, тръгна към престола си в държавата на отечеството си, сръбската земя, след като повали всички свои врагове и военни противници, и всичките му войници се прибраха в къщите си, наистина радостни, и като достойни храбри мъже се прославиха с господаря си над враговете си“.

Досега откъсът е разглеждан главно като информация за триумфалното завръщане в Търновград под контрола на сръбски благородници на прогонената през 1324 г. Анна-Неда, първа съпруга на Михаил III Шишман и родна сестра на крал Стефан Урош III Дечански. Другото условие на победителя е издигането на българския престол на сина им Иван-Стефан. Отбелязва се, че между българските боляри има някакви разпри, но те стихнали, след като става ясно, че сърбите няма да навлизат в България. Напоследък П. Николов-Зиков предлага доста неубедителната теза, че царският брат Белаур замисля сложна интрига. След като по различни причини не иска да претендира лично за трона, той предлага на краля властта в Българското царство, знаейки предварително, че онзи ще откаже.

Според мен нещата са много по-прости и се свеждат до отчаяното желание на някои от висшите боляри в държавата да запазят на всяка цена властта и богатството си след унижителния разгром при Велбъжд. Това не намалява историческата стойност на сведенията на архиепископ Данило. В тях има неизползвана достатъчно информация за структурата на българската аристокрация от периода и за случилите се след битката събития, съдбоносно повлияли върху политическата ситуация в Българското царство.

Всъщност точно тук се намира цитатът в разработката на Д. Ангелов, който ми направи впечатление. Когато проучва положението на великите боляри във Второто българско царство, той привлича данните на архиепископ Данило, че българските боляри тогава имали „пълна власт над всички области и градове на онази земя“, и това дължат на царя, който им дал земите и титлите. Като пример историкът привежда по-ранния случай от началото на XIII в. с деспот Алексей Слав и правата му върху село Катунци, което притежава изцяло, за да може да го дарява [История на България. 1982, с. 202].

Изводите на Д. Ангелов несъмнено се верни, но визирият пасаж на архиепископ Данило е по-дълъг и заслужава да бъде разгледан детайлно, защото съдържа още факти за българската аристокрация през XIV в.: „(...) всички най-могъщи мъже от онази земя, които бяха с велика чест и славни имена, и бяха почитани от този български цар според достойнството си, имайки свършена власт над всички области и градове на онази земя вместо царската глава, бидейки в това като истински братя“.

По-горе в бележки под линия поясних, че в различни преписи на съчинението на Данило са дадени варианти за най-могъщите български боляри като „велемошни“, „великомошни“ и „велможи“. На други места архиепископът използва понятието „силни“, което е пряк превод на старосръбски от гръцкото *dynatoi* – ‘силни’, ‘могъщи’. Тези епитети са синоними на великите боляри във Второто българско царство [Овчаров, Н. 2025, с. 55]. А това, че са отбелязани „всички“ около Белаур, означава, че той събира значителна част от аристократите, за да може да ги обяви за съвет (синклит) на царството [Попов, Т. 2019, с. 51–52]. В този смисъл близко звучи описанието в Пространно житие на св. Иван Рилски от Патриарх Евтимий, когато цар Иван Асен I излиза да посрещне мощите на светеца „(...) съ всѣмъ своимъ сигглитомъ“ [Kałużniacki, E. 1971, с. 25].

⁸ Престолонаследникът Стефан Душан.– б.а. Н.О.

Фразата „свършена власт“ Д. Ангелов превежда като „пълна власт“ и е безспорно прав [Колектив. 2009, с. 787]. Така Данило подчертава пълната и абсолютна власт, която аристократите имат „(...) над всички области и градове на онази земя [България]“. Те управлявали тези области и крепости „вместо царската глава“. Тук „въ мѣсто“ идва от глагола „въмѣстити“, в смисъл „да се вмести, да се побера, да заема мястото“. От тези форми произлиза и формата намѣстникъ, като „наместник, заместник, приемник“ [Колектив. 1999, с. 199–200; 258; 911]. Очевидно архиепископ Данило има предвид, че велможите имат пълна власт в градовете и областите на царството и били упълномощени да представляват владетеля във всяко едно отношение.

Тези данни на сръбския автор свидетелстват за навлизането на системата на апанажа във Второто българско царство. Френската дума „апанаж“ (*apanage*) произхожда от лат. словосъчетание *ad* (за) и *panis* (хляб). Под този термин се разбира територия, която даден владетел отделя от съществуващата административна система на държавата и предоставя за издръжка на членове от неговото семейство, близки роднини и високи аристократи [Бояджиев, А. 2014].

Въпросът за апанажа в България за първи път е поставен от И. Божилов [Божилов, И. 1985, с. 91–92, 120]. Той застъпва мнението, че повечето от областните господари и владетели, управлявали различни области между XII–XIV в., са държатели на апанажи по подобие на западноевропейските страни. Според него възходът на тази форма на управление е след втората половина на XIV в., но предпоставките за появата ѝ се крият няколко века по-рано. Темата е продължена от Г. Николов, който вижда още през XIII в. появата на някои от ранните форми на апанажния модел в България [Николов, Г. 2007, с. 17–22]. По такъв начин се обособявали отделни „буферни“ владения, най-често разположени периферно спрямо политическия център на държавата, което цели нейна защита и възпиране на претенциите на различни родственици към престола. В по-голяма част от случаите тези цели не само не са постигнати, а точно обратното – развивали се процеси на политически сепаратизъм и феодално дробене. А в един по-късен етап се стига до разпад на самата държавно-политическа формация [Николов, Г. 2011].

Владетелите на апанажните области притежавали ограничени възможности за намеса в централното управление на Българското царство. В сравнение с назначаваните от Търновград редови административни провинциални и градски управители, те обаче имали повече правомощия в областните си владения. Все пак не се ползвали с абсолютна автономия, а били зависими от надарилия ги владетел и управлявали от негово име. Предоставената територия не била тяхна собственост, поради което не могли да я предават в наследство [Максимовић, Љ. 1973, с. 106].

Класически апанажи в Българското царство през XIII–XIV в. стават Видинската област в северозападната част на страната и Крънската област, оформила се край днешния Казанлък [Бояджиев, А. 2014; Овчаров, Н. 2022]. В науката се спори дали за получаване на апанаж е била необходима определена дворцова титла. В своето голямо изследване върху най-високата титла през XIII–XIV в. във Византийската империя, тази на деспота, Б. Ферянчич заключава, че тя не е директно свързана с апанажа. Същото се отнася и за владетелските дворове на България и Сърбия [Ферјанчић, Б. 1960, 205–208]. Предвид факта, че това достойнство е давано най-вече на преките родственици на владетеля, много често самите деспоти са „апанажници“ [Максимовић, Љ. 1973, с. 106].

С високи дворцови титли или не, управляващите тези области са от средите на най-високата аристокрация. Вероятно именно за такива български боляри става дума в съобщението на архиепископ Данило. Добре е да припомним, че според приписката от съхранявания в Библиотеката на академията на науките в Санкт Петербург Ловчански сборник по това време бъдещият цар Иван Александър вече има титлата „деспот“ с резиденция в „Богоспасяемия град Ловеч“.

Великите боляри съставляват своеобразна общност – „истински братя“ според архиепископ Данило. А това се дължи не само на раздадените владения, но и заради „великата

чест и славните имена“, с които са почетени от царя „според достойнството си“. Епохата на XIII–XIV в. е време на цялостна аристократизация на византийското общество, на което се стреми да прилича българското [Поляковская, М. 2008, с. 226]. Още Георги Акрополит в третата четвърт на XIII в. описва добре какво прави човека благородник. На първо място е средата, където се е родил, благородната кръв на семейството. Такива фамилии са Палеолози, Петралифи, Стратигопули, Торники, Фили, Алиати, Ангели, Раули, Тарханиоти, Синадини, Кондостефани, Ласкари и др.

Други белези на благородството във Византийската империя са богатството, образованието, пълководческите способности и мъжеството в боя. Георги Акрополит обобщава, че благородник е този, който принадлежи към древен и славен род, прославен от неговите предци; заема висока позиция в обществото и притежава власт; има големи недвижими имоти и добро образование; усвоил е военни умения, така необходими за оцеляването на Никейската империя, бореща се за възстановяването на Византия. Титлата и длъжността сами по себе си не правят даден сановник благородник. Хронистът е язвителен към някои нови членове на военната аристокрация, като скутерия Ксилий и великия архонт Константин Маргарит, който е „селянин, произлязъл от селяни, които знаят само да крещат“. Тези новоиздигнати парвенюта Акрополит определя като „хорица“ и „презрени люде“ [Жаворонков, П. 1998, с. 93–95].

Българските велможи без съмнение са също много родовити, макар да не знаем за тях толкова, колкото е известно за ромейските аристократи. Типичен пример е Иван Александър Асен от фамилията Шишмановци, чието родословие по майчина и бащина линия е забележително, а корените му стигат до първите Асеновци [Овчаров, Н. 2024, с. 453–460]. В ръкописа на Данило освен като братя помежду си болярите са определени за „деца и любими другари“ на владетеля. Тази градация очертава васална взаимосвързаност, която много напомня за феодалната йерархия в Западна Европа. Същевременно тя очевидно повтаря системата на императорските свити във Византия през XIV в. с т. нар. *oikeios* и *oiketes* на василевса [Bartusis, М. 1992, pp. 221–222; Овчаров, Н. 2025, с. 32]. За същите отношения свидетелстват оплакванията на пленените в битката при Велбъжд боляри над тялото на убития владетел. Със своята емоционалност те имат преки паралели в западноевропейските рицарски хроники и романи от епохата, но и в писанията на силно повлияния от същите литературни произведения Йоан Кантакузин. Смъртта разрушава скрепената с васална клетва връзка с монарха и благородниците скърбят, останали без господар.

Както се вижда, някои от българските боляри обаче бързо се преориентират и намират нов сюзерен, на когото да предложат службата си срещу потвърждаване на владенията им. Тяхното изказване при срещата с краля в местността Извора не може да се определи по друг начин, освен като принасяне на васална клетва пред него: „И ние, твоите слуги, хвалим пре-високия господин наш и могъщ крал, и те величаем и ти се покланяме, най-прославения от Бога“. Ако не става дума за метафора на Данило, аристократите подписват и документ, с който скрепяват клетвата, задължаваща ги да изпълняват заповедите на Стефан Дечански.

Все пак не всички постъпват по този начин. Скърбящите и настояващи за тялото на царя боляри са сред заловените в жестокия бой на 28 юли, оковани в железни вериги, които после сърбите повеждат със себе си. Повечето от молещите коленопреклонно краля да им остави владенията, пък са от хората около Белаур и само малцина от тях участват в сражението. А от изложението на Данило се разбира, че точно придружаващите Белаур боляри са тези, които „като чуха за падението на своя господар, тъй като имаше тревога и голяма скръб в онази земя, се вдигнаха да воюват сами помежду си и грабеха богатството един на друг, и не само си причиняваха това между себе си, но ограбиха богатството и имуществото на самия цар.“ Именно за тях сръбският автор използва библейски цитати и ги нарича „вълци“ и „свирепи разбойници“. Дори летописецът на победителите е отвратен от тези люде, които уж са „братя, деца и любими другари“ с цар Михаил III Шишман, но „виждайки падението му, не споменаха неговата милост и любов, а се отнасяха с него като чужденци, радвайки се на погибелта му“.

Към средата на август 1330 г. Иван-Стефан вече е на българския престол. Макар по това време да е на около 30 години, той явно е силно зависим от майка си. Византийските историци Йоан Кантакузин и Никифор Григора направо пропускат едногодишното му управление, пишейки само за „*управляващата съпруга на Михаил [Шишман]*“. Очевидно другият силен в тази властваща клика е Белаур, чието влияние се вижда още в преговорите след разгрома при Велбъжд. При безхарактерния Иван-Стефан той поема ролята на своеобразен регент.

По това време проблеми се появяват и на юг. При смяната на властта в Търновград е низвергната и принудена да се прибере с децата си при своя брат Андроник III Палеолог в Константинопол, Теодора втората съпруга на цар Михаил III Шишман. Той не закъснява да се възползва от междуособиците в царството и напада българските градове в Тракия под предлог, че търси отплата за унижението на сестра си. Всичко това поражда огромно напрежение в българската столица. Оформя се сериозна опозиция на Анна-Неда и Белаур, което Никифор Григора отразява много добре с едно изречение: „(...) *мнозина се борили и оспорвали властта.*“

През първите месеци на 1331 г. недоволството от сръбkinята Анна-Неда избухва в открит бунт. Йоан Кантакузин пише, че към началото на пролетта в Константинопол пристигнали български пратеници с писмо до император Андроник III Палеолог. С него той е известен за въстанието на аристокрацията в столицата под водачеството на протовестиария Раксин и логотета Филип. Метежниците лишават Анна-Неда и сина ѝ от власт и ги прогонват обратно при сърбите. За цар болярският съвет избира Иван Александър, племенника на цар Михаил III Шишман.

Новият монарх идва на власт в тежък момент. Ромеите завладяват голяма част от Тракия, но най-сериозната опасност е в самата страна. Анна-Неда и Иван-Стефан са изгонени, но остава чичото Белаур, който се е укрепява във фамилната крепост на Шишмановци – Видин. От „История“ на Йоан Кантакузин става ясно, че той въстава срещу Иван Александър и като му отнема част от царството, безпощадно и жестоко опустошава страната. Доскоро се смяташе, че войната между двамата продължила цели пет години. Въз основа на произволно съчинени народни легенди, като развързка на конфликта мнозина приемаха 1336 г., когато уж край с. Дерманци, Ловешко, Иван Александър най-сетне разбива войската на своя чичо. За това няма никакви сериозни исторически данни, а едно откритие от 80-те години на миналия век сложи точка на споровете [Овчаров, Н. 2024, с. 460–464].

Става дума за църквата „Св. Никола“ при село Станичене край Пирот, където сръбските учени попадат на уникални фрески от XIV в. Там са нарисувани десет изображения на аристократи – мъже и жени, облечени в богати златовезани одежди. Те са на български боляри, което се разбира от ктиторския надпис, свидетелстващ, че храмът е направен при управлението на цар Иван Александър и неговия чичо Белаур. А частично запазената дата уточнява времето между 31 август 1331 и 1 септември 1332 г.

Находките от храма при Станичене позволяват да се направят важни исторически изводи. Надписът изяснява, че Иван Александър приключва конфликта с чичо си Белаур преди 1 септември 1332 г. и го назначава да управлява от негово име западните части на Българското царство между Видин, Ниш и София. Неизвестно е дали това се случва чрез сила, или с убеждение и дипломатия [Овчаров, Н. 2006, с. 385–394].

На базата на тези данни Иван Божилов правилно заключава, че царят се справя с бунта на Белаур през есента на 1331 или най-късно през пролетта на 1332 г. Това му позволява да пренасочи извиканата срещу чичото по данни на Йоан Кантакузин съюзна скитска⁹ войска срещу ромеите в Тракия. Така кулминацията на войната с Византийската империя е през лятото на 1332 г. и завършва с победната битка при Русокастро. Тя решава окончателно териториалните спорове в полза на Иван Александър и му дава правото да се окичи с титлата „цар на българи и гърци“ [Божилов, И., Гюзелев, В. 1999; Божилов, И. 2017]. Българското царство навлиза във своя втори „Златен век“.

⁹ Тук под „скити“ византийският автор има предвид татарски войски от Златната орда. – б.а. Н.О.

Цитираният от Д. Ангелов откъс и някои други текстове от ръкописа на архиепископ Данило изясняват възлови моменти от политическата и социалната история на средновековна България. Освен подробното описание на битката при Велбъжд през лятото на 1330 г., стават ясни размириците между българските боляри, причинени от смъртта на Михаил III Шишман в нея. Борбата за престола не приключва с възцаряването на сръбското протеже Иван Стефан и продължава след отстраняването му от Иван Александър, който през 1332 г. най-сетне усмирява чичо си Белаур и се утвърждава на трона.

Сведенията на Данило категорично подкрепят увеличаващата се напоследък информация за засилените процеси на феодализация в България през XIV в. Те показват голямата власт на едрите боляри в отделните области на царството, които вероятно са давани от монарха по системата на апанажа. Хвърля се светлина и върху създаващата се родова йерархия, близка до западната. Много важно е установяването на истински васални отношения, които са основна черта на класическия феодализъм.

Що се отнася до предателството на част от видните велможи на царството, сигурен съм, че мнозина ще ми опонират, че това е средновековна епоха, няма нации, национално чувство и прочие. Да, знам, че по същото време редица френски рицари полагат васална клетва на английския крал и предават владенията си в периода на Стогодишнината война. Но знам също, че тогава се ражда Жана д'Арк, спасила Родината, налагайки волята си над подобни феодали предатели, като до днес е пример за патриотично подражание на французите.

Но защо да гледаме Западна Европа? Нима нямаме пример с десетилетните войни на цар Самуил и наследниците му от края на X и началото на XI в., сражавали се до последна капка кръв, защото са „българи родом“, както сами отбелязват в Битолския надпис. Шест десетилетия след битката при Велбъжд севаст Огнян, един от потомците на участвалите някога в нея велможи, ще защитава докрай крепостта Боженишки Урвич срещу превъзходящите го османски сили. А накрая ще накара да изсекат на скалата гордите слова, че е бранил вратата на своя цар и своя народ.

Разбира се, че и през XIV в. има патриотизъм и може би е бил по-чист от този на днешните патриотари. А предателството на някои боляри, готови да отстъпят на крал Стефан Де-чански не само областите си, но и цялото царство, няма оправдание. Но затова ще ги съди Бог и историята!

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Божилев, И. 1985 – И. Божилев. Асеневици (1186–1460). Просопография и генеалогия. София: Издателство на БАН, 1985. [I. Bozhilov. Asenevtsi (1186–1460). Prosopografia i genealogia. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985].

Божилев, И. 2017 – И. Божилев. История на средновековна България, II. София 2017. [I. Bozhilov. Istoria na srednovekovna Balgaria, II. Sofia 2017].

Божилев, И., Гюзелев, В. 1999 – И. Божилев, В. Гюзелев. История на България. Т. I. София, 1999. [I. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoria na Balgaria. T. I. Sofia, 1999].

Бояджиев, А. 2014 – А. Бояджиев. Очерк за Бдин при управлението на цар Иван Срацимир. Възход от апанаж до самостоятелно царство. – Годишник на департамент „История“: 2010–2011, V–VI. София, 2014. // <http://eprints.nbu.bg>. [A. Boyadzhiev. Ocherk za Bdin pri upravlenieto na tsar Ivan Sratsimir. Vazhod ot apanzh do samostoyatelno tsarstvo. – Godishnik na departament „Istoria“: 2010–2011, V–VI. Sofia, 2014].

Даничић, Ђ., ур. 1866 – Ђ. Даничић. ур. Животи краљева и архиепископа српских, написа архиепископ Данило и други. Загреб: Штампарија Светозара Галца. Београд, 1866. [Ђ. Danichih. ur. Zhivoti kraļeva i arhiepiskopa srpskih, napisa arhiepiskop Danilo i drugi. Zagreb: Shtamparija Svetozara Galtsa. Beograd, 1866].

Жаворонков, П. 1998 – П. Жаворонков. Представления Георгия Акрополита о знатности и структуре никейской знати. – Византийский временник. 1998, 55 (80), Ч. 2. [P. Zhavoronkov. Predstavleniya Georgiya Akropolita o znatnosti i strukture nikeyskoy znati. – Vizantiyskiy vremennik. 1998, 55 (80), Ch. 2].

История на България. 1982 – История на България. Т. III. Втората българска държава. София, 1982. [Istoria na Bulgaria. T. III. Vtorata balgarska darzhava. Sofia, 1982].

Колектив. 1999 – Колектив. Старобългарски речник. Т. I. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. София, 1999. [Kolektiv. Starobalgarski rechnik. T. I. Otg. red. Dora Ivanova-Mircheva. Sofia, 1999].

Колектив. 2009 – Колектив. Старобългарски речник. Т. II. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. София, 2009. [Kolektiv. Starobalgarski rechnik. T. II. Otg. red. Dora Ivanova-Mircheva. Sofia, 2009].

Максимовић, Љ. 1972 – Љ. Максимовић. Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972. [Љ. Maksimoviћ. Vizantijska provintsijska uprava u doba Paleologa. Beograd, 1972].

Мирковић, Л. пр. 1935 – Л. Мирковић. Архиепископ Данило. Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други. Предео д-р Лазар Мирковић. Београд, 1935. [L. Mirkoviћ. Arhiepiskop Danilo. Zhivoti kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisao arhiepiskop Danilo i drugi. Preveo d-r Lazar Mirkoviћ. Beograd, 1935].

Николов, Г. 2007 – Г. Н. Николов. Бележки за появата и началното развитие на апанажни владения в Българското царство (края на XII–средата на XIII в.). – В: България на Балканите и с Европа. Минало настояще и бъдеще. Т. I. Секция „История“. Сборник материали от научна конференция, проведена в УБО на УНСС – с. Равда на 27–30 октомври 2005 г. София, 2007. [G. N. Nikolov. Belezhki za poavata i nachalnoto razvitie na apanzhni vladenia v Balgarskoto tsarstvo (kraja na XII–sredata na XIII v.). – V: Bulgaria na Balkanite i s Evropa. Minalo nastoyashte i badeshte. T. I. Sektsia „Istoria“. Sbornik materiali ot nauchna konferentsiya, provedena v UBO na UNSS – s. Ravda na 27–30 oktombvri 2005 g. Sofia, 2007].

Николов, Г. 2011 – Г. Н. Николов. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – началото на XIII в.). София, 2011. [G. N. Nikolov. Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladenia vav vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo (kraja na (XII – nachaloto na XIII v.). Sofia, 2011].

Николов-Зиков, П. 2021 – П. Николов-Зиков. Домът на Шишман и неговите реални или мними потомци през XIV–XX век. София, 2021. [P. Nikolov-Zikov. Domat na Shishman i negovite realni ili mnimi potomtsi prez XIV–XX vek. Sofia, 2021].

Овчаров, Н. 2006 – Н. Овчаров. Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006. [N. Ovcharov. Istoricheski prinosi kam starobalgarskata i staroslavianskata epigrafika i knizhovnost. Sofia, 2006].

Овчаров, Н. 2022 – Н. Овчаров. Крънският апанаж и въпросът за навлизането на феодални отношения в България през XIV в. – Епохи. Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, XXX, 1, 2022. [N. Ovcharov. Kranskiyat apanzh i vaprosat za navlizaneto na feodalni otnoshenia v Bulgaria prez XIV v. – Epochi. Izdanie na Istoricheskia fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, XXX, 1, 2022].

Овчаров, Н. 2024 – Н. Овчаров. Великите владетели на Второто българско царство. София, 2024. [N. Ovcharov. Velikite vladeteli na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Sofia, 2024].

Овчаров, Н. 2025 – Н. Овчаров. Аристокрацията на Второто българско царство. София, 2025. [N. Ovcharov. Aristokratsiata na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Sofia, 2025].

Поляковская, М. 2008 – М. Поляковская. Поздневизантийская придворная элита в зеркале церемониала. – Античная древность и средние века, вып. 38. Москва, 2008. [M. Polyakovskaya. Pozdnevizantiyskaya pridvornaya elita v zerkale tseremoniala. – Antichnaya drevnost' i sredniye veka, vyp. 38. Moskva, 2008].

Попов, Т. 2019 – Т. Попов. Влияние на българската държавна традиция върху институциите на Дунавските княжества (XIV–XVII в.). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски, Исторически факултет. Т. 103, 2019. [T. Popov. Vliyanie na balgarskata darzhavna traditsiya varhu institutsiite na Dunavskite knyazhestva (XIV–XVII v.). – Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski, Istoricheski fakultet. T. 103, 2019].

Ферјанчић, Б. 1960 – Б. Ферјанчић. Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960. [B. Ferjanchiћ. Despoti u Vizantiji i juznoslovenskim zemljama. Beograd, 1960].

Bartusis, M. 1992 – M. Bartusis. The late Byzantine army: arms and society, 1204–1453. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1992.

Kalužniacki, E. 1971 – E. Kalužniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). With an introduction by Ivan Dujcev. Sofia, 1971.